

УД 726 (477.84), ББК 85.113(4 Укр)

Дячок О. М.,

*кандидат архітектури, доцент
кафедри образотворчого мистецтва, дизайну
та методики їх навчання**Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка,*

Ternopil-oks@ukr.net

orcid.org/0000-0002-5808-6826

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРИ ОБОРОННИХ ХРАМІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ В ПЕРІОД З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ

Анотація: у статті розглядаються культові будівлі, збудовані в другій половині XVI – першій половині XVII століття на території Тернопільської області. Досліджено, що перебуваючи у складі іноземних держав, Тернопільський край знаходився в епіцентрі військових дій, тут були складні політичні та соціальні умови. Можна стверджувати, що це було передумовами, які викликали до життя особливий тип сакральних споруд – оборонних храмів не залежно від конфесійної приналежності. На території області знаходимо фортифіковані костели, церкви, синагоги і монастирі.

Ключові слова: оборонні храми, фортифікаційні споруди, сакральна архітектура.

Вступ. Тернопільська область багата на сакральні пам'ятки, що мають важливе значення для культури України та світу. Серед них окремим різновидом споруд є храми, які мали оборонну функцію. Ще за часів Київської Русі територія сучасної Тернопільщини входила до могутньої Давньоукраїнської держави і слугувала для оборони її західних кордонів. На сьогодні відомо 96 городищ, частина з яких є укріпленням давніх міст, частина – військові форпости. Тому не дивно, що здавна усім без винятку міським поселенням Тернопільщини були властиві оборонні функції. Бурхливий розвиток будівництва оборонних споруд на Тернопільщині припадає на другу половину XVI – початок XVII століття [7, с.42-47.]. У цей час Українські землі були у складі іноземних держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Матеріали даної статті спираються на публікації дослідників Тернопільського краю та її архітектури таких як: О. Мацюк, О. Галевич, Б. Мельничук, В. Уніят, Б. Тихий, О. Рибчинський, Н. Логвин, С. Колодницький, О. Пламеницька, А. Гудима,

Г. Івахів, І. Дем'янова, Л. Бойцун, М. Голубець та ін. Проте, проблема визначення історичних та соціальних передумов формування оборонних храмів Тернопільської області у зазначений період не знайшла повного висвітлення у мистецтвознавчій науці, що становить **актуальність** роботи.

Метою статті є визначення історичних передумов формування архітектури оборонних сакральних храмів на території Тернопільської області в період з другої половини XVI - початку XVII століття.

Задачею дослідження є визначення ролі соціальних та політичних чинників у процесі формування оборонних храмів Тернопільщини.

Виклад основного матеріалу. Після розпаду Галицько-Волинської держави у 1387 році довгий час за землі Тернопільщини точилася збройна боротьба між Литвою, Польщею та Угорщиною. Польща захопила галицькі землі сучасної Тернопільщини, а Велике князівство Литовське – Збаразьку і Кременецьку волості [8;9]. У період литовсько-польської доби через постійну загрозу з боку агресивних сусідів і татарських нападників на Тернопільщині масово будувались укріплені замки, фортеці про що свідчать велика їх кількість у вигляді руїн або їх слідів різного стану збереженості. Важливими стратегічними пунктами на головних шляхах Тернопільщини чи навколо міст були укріплені монастирі, оборонний характер яких обумовлювався загальними тенденціями розвитку сакральної архітектури [2].

На розвиток краю у добу пізнього середньовіччя мали вплив урбанізаційні процеси – ріст міст і селищ, надання містам особливих привілеїв - магдебурського права, а розміщення на перехресті невільних шляхів потребувало захисту від завойовників. Важливу роль у реалізації містобудівної оборонної стратегії відігравали окремі магнатські родини, спершу – руські, пізніше польські та литовські. Через укріплені міста проходили основні транзитні торгові шляхи [7].

1 липня 1569 року після Люблінської унії усі землі сучасної Тернопільської області опинилися в новоутвореній країні – Речі Посполитій, під владою польського короля, що посилювало економічні утиски, обмежило політичне життя, почали занепадати національні традиції та культура. Це викликало селянські повстання проти землевласників і шляхти, які у свою чергу, перетворювали власні оселі на фортеці. Фортифікували костели, церкви, синагоги і монастирі, іноді - сільські кладовища та млини. Поряд із цим зводились міські укріплення. Зміцненню обороноздатності міст сприяло також меценатство магнатських родин [7]. У період між другою половиною XVI – початком XVII століття на території області побудовано велику кількість оборонних храмів, які збереглися до нині. Більшість за свою довгу історію не раз перебудовувались, проте оборонні риси у них яскраво прослідковуються.

Найдавнішим храмом міста Тернополя є Церква Воздвиження Чесного Хреста (Воздвиженська, Здвиженська, Надставна) (охор. № 635/0). Побудована на пагорбі над ставом, неподалік від колишніх західних воріт у місто - «Львівської брами», церква мала і фортифікаційні функції та особливу сигнальну систему, яка попереджувала про загрози жителів міста та околиць [5].

Церква зазнавала змін під час численних реконструкцій і лише центральна частина збережена у первісному вигляді, у датуванні якої виникають труднощі, проте, підтверджені історичні дані про храм знаходяться в грамоті князя Костянтина Острозького від 1570 року, що на той час церква вже існувала. Передня триярусна оборонна вежа-дзвіниця була добудована у 1627 році за сприяння князя Острозького, про що свідчив напис над входом (до сьогодні зберігся фрагментарно) [5].

Споруда має ознаки візантійсько-романського і староруського стилів та ренесансу. Церква тридільна, збудована із пісковика, складається з прямокутної в плані нави, квадратного і рівноширокого з навою притвору з двома ярусами вежі над ним і півкруглої апсиди (рис.1). Нава перекрита півциркульним з розпалубками склепінням, притвор - хрестовим, апсида – чвертьсферичним. У 1959 році будівля була реставрована. Пам'ятка відрізняється від культових оборонних споруд Поділля наявністю півкруглої апсиди, що вказує на давньоруські традиції будівництва. Під час Першої і Другої світових воєн церква зазнала великої руйнації, у 1954 році вона була «відреставрована» радянською владою - знищено дзвіницю, старовинний іконостас, розписи інтер'єру [5].

У самому центрі Тернополя знаходиться ще одна давня святиня, один із кращих зразків подільської архітектури XVII століття - Кафедральний собор Різдва Христового (Середня). У Державному реєстрі національного культурного надбання вона значиться як Церква Воскресіння Христового (охор. № 636/0). З історичних джерел відомо, що кам'яну церкву збудували міщани і селяни навколишніх околиць протягом 1602-1608 років. Храм належить до тридільних, триконхових одноверхих споруд, був одночасно оборонною спорудою і входив у загальний комплекс захисту міста.

Церква збудована неподалік колишньої Кам'янецької брами, до неї прилягали міські вали [5]. Спочатку її планувальна структура складалася з квадратного притвору, центральної нави з напівкруглими виступами з півдня і півночі та напівкруглої апсиди. Пізніші нашарування дещо приховують традиційний характер: будівля по всьому об'єму була розділена перекриттям на нижню і верхню церкви. У 1709 році до притвору прибудовано дві бічні напівкруглі вежі, через які здійснювався вхід на верхній ярус, у XIX столітті до західного фасаду - додатковий об'єм, перекритий восьмигранним в основі

зімкнутим склепінням на восьмигранному світловому барабані. Три глави, що вінчають споруду, дві з яких декоративні, виконані відповідно до традиційної схеми українських триверхих храмів. Сучасного вигляду споруда набула в результаті перебудов у 1936–1937 років (рис.1).

Під час Другої світової війни храм майже не зазнав руйнацій, хоч після довготривалих боїв за Тернопіль у квітні 1944 року усі навколишні будівлі перетворилися у суцільні руїни. Проте, у 1958 році було знесено кам'яні дзвіницю та огорожу [4].

1

2

Рис.1. Оборонні церкви Тернополя: 1 - Надставна церква; 2 - Собор Різдва Христового

Серед визначних пам'яток сакральної архітектури Тернопілля особливою самобутністю виділяється Спасо - Преображенська церква (охор. № 664/0) у селі Залужжя Збарзького району (1600 р.). Пам'ятка відноситься до групи тридільних безбанних культових споруд оборонного типу, над притвором - два яруси оборонної вежі, яка становить одне ціле з церквою. Стіни вежі мають помітний ухил всередину. Вежа перекрита на рівні хорів та має отвір усередину храму, що було кроком уперед порівняно з тим, як це робили у дерев'яних церквах. Поєднання в одній споруді оборонної вежі та церкви викликане потребами пристосування храму для оборонних цілей. У XIX столітті колишні бійниці були замуровані [6, с. 86].

У церкві притвор і апсида вужчі від нави - такий прийом у культових будівлях на Поділлі відомий з першої чверті XVI століття. До прямокутної нави (8,1×7,4 м), перекритої півциркульним склепінням з розпалубками, прилягають

п'ятигранна апсида і притвор, які теж мають склепінчасті перекриття. Наву і апсиду розділяють аркада кам'яної вівтарної огорожі, а притвор і наву – широка арка. Нава напівзатемнена, має стіни товщиною приблизно 1,3 метрів і невеликі видовжені вікна з лучковими перемичками. Круглий віконний отвір в апсиді має характер бійниці. Товщина стін у вежі-дзвіниці сягають 1,5 метри.

Раніше церква і дзвіниця мали гонтове покриття, високий двосхилий над основним об'ємом і чотирисхилим, увінчаним хрестом, над дзвіницею. Проте, неодноразові перебудови змінили первісний вигляд храму. Сьогодні три об'єми церкви увінчані декоративними банями з декоративними главами, віконцями, що освітлюють тільки горище. До північного фасаду прибудована ризниця (рис. 2). Ці перебудови є результатом декоративної «бароковізації» та суттєво змінили первинний вигляд храму [8; 10, с.68].

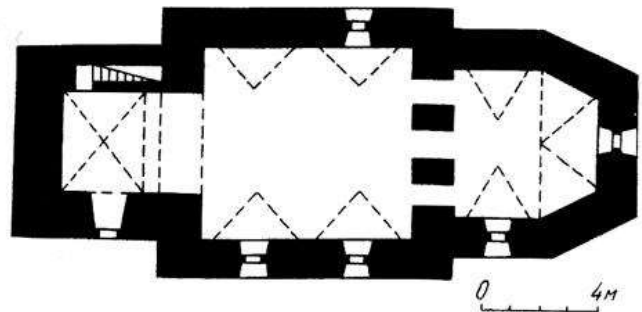

Рис.2. Спасо-Преображенська церква в с. Залужжя.

У центрі старовинного міста Теробовлі, на головній вулиці міста розташована оборонна церква Святого Миколи (Миколаївська) (охор. № 677/1) та дзвіниця (охор. № 677/2). Церква тридільна, збудована в кінці XVI - на початку XVII століття. Перша письмова згадка про церкву походить з 1614 року. Стародавня частина споруди представлена в даний час квадратною в плані навою і п'ятигранною апсидою, вівтарем орієнтована на схід. Зовні нава і апсида однакової висоти, проте апсида перекрита значно нижче, що було викликано прибудовою над нею закритого бойового ярусу з бійницями, на рівні якого стіни храму були

прорізані бійницями — по 1-й бійниці на кожну грань апсиди. Це робить пам'ятник унікальним зразком оборонної культової споруди Поділля [6, с. 86] (рис. 3).

У 1672, 1675 та 1687 роках під час нападів татар храм зазнавав руйнувань. Починаючи з 1734 року, церкву неодноразово перебудовували: розібраний притвор і замість нього прибудований великий квадратний об'єм, який утворив три нави нової споруди. До нової нави прибудували притвор, рівновисокий з навою. Покрівлі нової нави і нового притвору увінчані 8-гранними барабанами з банями, які також завершуються декоративними ліхтарями і главками [1; 3].

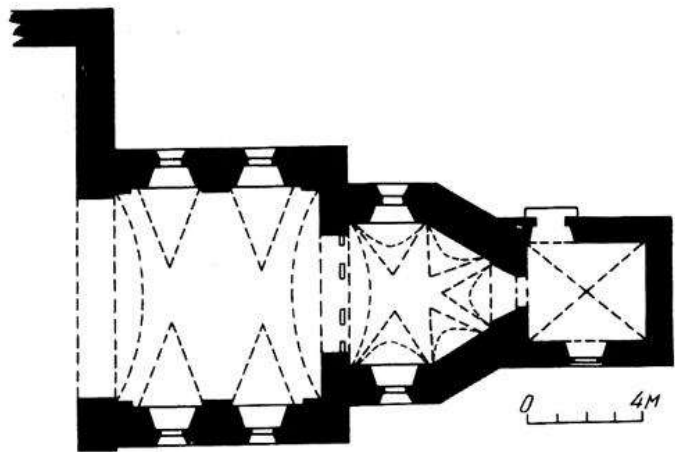

Рис.3. Церква Святого Миколи в Тербовлі

На правому березі річки Коропець розташоване місто Підгайці, яке здавна було важливим торговим та адміністративним центром. Воно мало також вагомое стратегічне значення та часто потрапляло в епіцентр воєнних дій. Тут у 1650-1653 роках збудовано Успенську церкву (охор. № 1556/0). У стародавні часи церква біля Львівської брами, була частиною міських укріплень, розібраних у середині XVIII століття. Будівля триверха, з квадратною навою, притвором, гранчастою зовні і круглою всередині апсидою. Під бабинцем знаходиться глибокий підвал, над ним, на другому ярусі - хори, на третьому - каплиця. Усі три куполи зі світловими ліхтариками. Особливістю споруди є пристрій на його даху (вище карнизу) бойового обходу з аркадою, що не має аналогів серед пам'яток архітектури України. Фасади оформлені пілястрами, а портали і обрамлення вікон - профілювання і різьблення у стилі Відродження (рис.4). Церква була оточена грубим кам'яним муром [11].

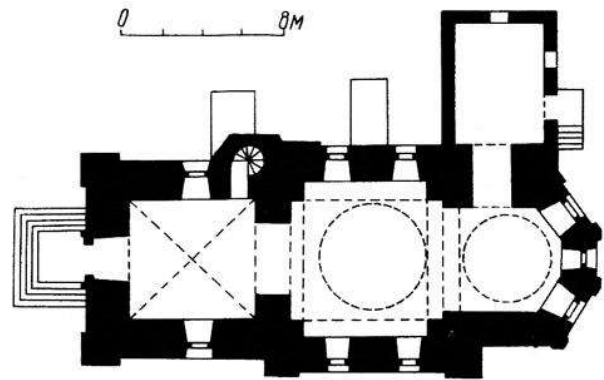

Рис.4. Успенська церква у м. Підгайці

У місті є руїни ще одного оборонного храму - костелу (охор. № 1558/0), збудованого з пісковика у пізньоготичних формах з ренесансними рисами. Храм хрестовий у плані, однонавний, з бічними капелами і оборонною вежею на головному фасаді, з хрестовими склепіннями на нервюрах. Різьблений портал виконаний у вигляді глухого безфронтоного портика. Поверхня стіни над архівольтом оздоблена акантовим орнаментом. Полігональна у плані капличка примикає до пресвітерію, збудована у 1643 році у стилі ренесанс. Її стіни і купол декоровані кам'яним карнизом з іоніками. Верхній ярус вежі дзвіниці споруджено на початку XX століття замість розібраного у XVII столітті, має виражений оборонний характер (рис.5). Прямокутні в плані прибудови - кінця XVIII століття.

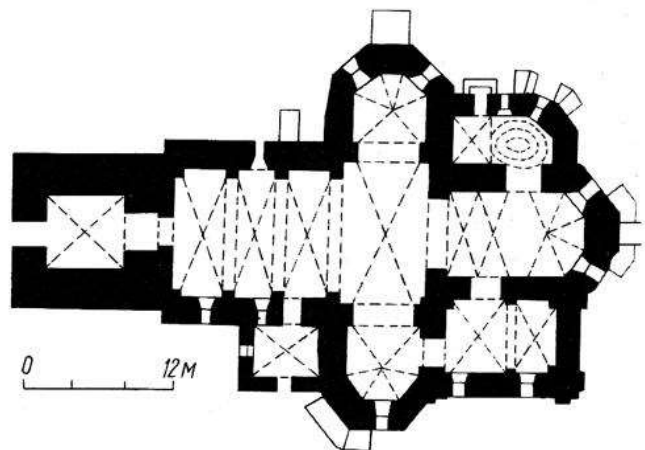

Рис.5. Костел у м. Підгайцях

У кінці XVI – на початку XVII століття в Підгайцях біля Галицької брами була збудована Велика синагога, яка розмірами і товщиною стін нагадує фортецю (охор. № 1559/0). Зазвичай, оборонні синагоги зводили за межами міських укріплень або на їхньому краю – з грубими мурами, опертими на контрфорси, зубцями, бійницями й високо розміщеними вузькими вікнами [2, с. 506-509]. Споруда з пісковика, прямокутна в плані. Плоскі стіни прорізані вузькими стрілчастими вікнами, східний фасад укріплений контрфорсами. Перекриття не збереглися. Частково збереглася верхня частина головного, західного порталу в ренесансному стилі, з різьбленим написом і рослинними мотивами над архівольтом. Пам'ятник - найдавніша будівля міста, відіграє важливу роль у формуванні його архітектурного вигляду (рис.6) [12, с. 61 - 62].

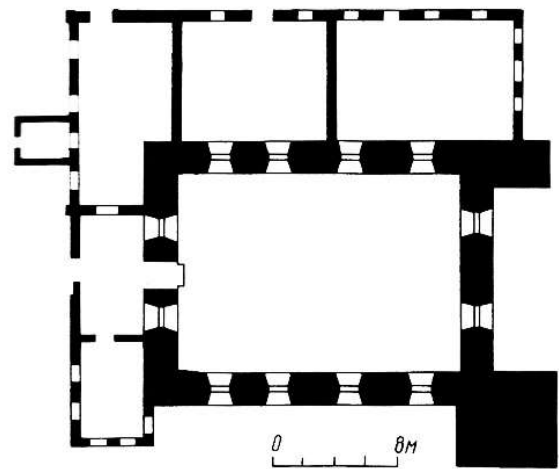

Рис.6. Синагога у місті Підгайці

Однією із споруд, що до сьогодні формує архітектурне обличчя міста Бережан є католицький Костел Різдва Діви Марії (охор. № 642/1), збудований у 1600 році (за іншими даними у 1620 році). Він споруджений на пагорбі у центрі міста у готичному стилі. Архітектура костелу та потужні оборонні мури з бійницями та дозорними вежами, які частково збереглися, свідчить, що на будівлю була покладена місія по захисту міських рубежів. На фортифікаційні функції комплексу вказує і дзвіниця із стіжковим дахом (рис. 7).

Споруда кам'яна, хрестова в плані, складається з витягнутої по осі схід - захід прямокутної нави (35м x15м), замкнутої полігональної апсиди і двох бічних полігональних капел. Бічні капели у XIX столітті розділені на два яруси, нижня південна перекрита кесованим сегментним склепінням, північна має плоске перекриття. Нава перекрита хрестовими склепіннями, пресвітерія - півциркульним з глибокими стрілчастими розпалубками, апсида - зімкнутим стрілчастим склепінням, капели - хрестовими нервюрними склепіннями [10,

с. 40 - 41]. Сьогоднішній вигляд костелу – це будівля в стилі ренесансу з елементами готики.

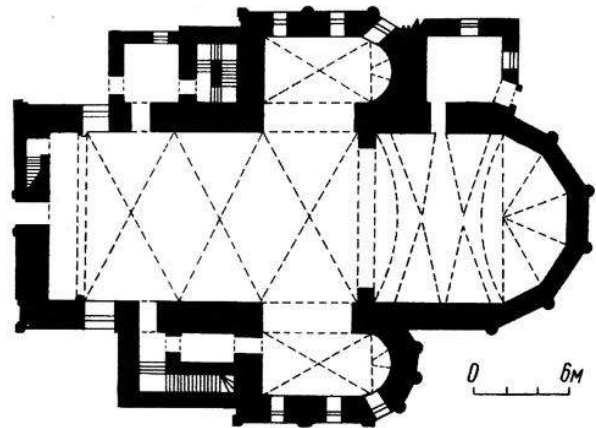

Рис. 7. Костел Різдва Богородиці в м.Бережани

Оборонний характер бачимо у мурованій церкві Святого Миколая у Бучачі, в церкві Святого Миколая села Язловець Бучацького району, в церкві Святого Георгія села Касперівці Заліщицького району, церкві Воскресіння Христового у селищі міського типу Вишнівець Збарзького району, синагоги в Гусятині та ін. Як і усі оборонні храми Західної України вони мають довгу і складну історію, були в епіцентрі політичних і соціальних конфліктів.

У статті згадано лише про невелику частину існуючих храмів Тернопільської області, збудованих у другій половині XVI – першій половині XVII століття. Вони переконливо доводять, що складні політичні та соціальні умови викликали появу особливого виду сакрального зодчества – оборонних храмів. Змінення умов ведення бойових дій разом із втратою оборонного значення у XVIII столітті, оборонні храми, монастирі масово перебудовували на звичайні культові споруди [7]. Часткову руйнацію викликали і дві світові війни. У радянський період храми використовувались під складські приміщення, спортивні зали, музеї тощо. В середині минулого століття більшість оборонних мурів була знесена.

Висновки. Провівши аналіз культових будівель Тернопільської області, збудованих в другій половині XVI – першій половині XVII століття бачимо, що більшість із них мали яскраво виражену оборонну функцію.

Автор вперше досліджує вплив політичних та соціальних умов при формуванні особливого типу сакральних споруд – оборонних храмів, що не залежало від конфесійної приналежності. На території області знаходимо фортифіковані костели, церкви, синагоги і монастирі.

Література

1. Герета І. Теробовля: шлях через віки. Історико-краєзнавчий нарис / Ігор Герета / Худож. Оформл. В. Струтинського. — Львів: Каменяр, 1997. — 127 с.;
2. Голубець М. / Історія української культури під заг.ред. Івана Крип'якевича. Видання І. Тиктора. Львів 1937 р. X зшиток. С. 506-509.
3. Городиський Л., Зінчишин І. Мандрівка по Теробовлі і Теробовлянщині. — Львів: Каменяр, 1998. — 294 с.
4. Гудима А., Івахів Г. Різдва Христового Церква (Середня) // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. — Тернопіль: Збруч, 2008. — Т. 3: П — Я. — С. 182–183. — ISBN 978-966-528-279-2
5. Дячок О.М., Дячок В.Ю. Сакральні святині Тернопільщини / О. М. Дячок, В.Ю. Дячок // Наукові записки ТНПУ ім.В.Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. — 2013. №1. с. 215 – 219.
6. Історія українського мистецтва. — К.: Наукова думка, 1967 р., т. 2, с. 86.
7. Мацюк О. Оборонне зодчество України //Памятки України//№2, 1990. С.42-47
8. Пламеницька О. Оборонні храми Поділля. — Пам'ятки України, 2001 р., № 1-2, с. 32 – 34.
9. Ричков П. Західноукраїнські міста – фортеці XVI – XVIII століть// Памятки України, 1990. № 2. с. 20 - 22
10. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Иллюстрированный справочник-каталог. — К., 1986. — Т.4. — С.68. (рос.)
11. Czołowski A., Janusz B. Przeszlosc i zabytki wojiwodztwa Tarnopolskiego. — Tarnopol, 1926. — С.157.(пол.)
12. Tomasz Kunzek. Przewodnik po województwie Tarnopolskim (z mapą). — Rzeszów Libra PL, 2013. — S. 61-62. (пол.)

Аннотация

Дячок О. М., Кандидат архітектури, доцент кафедри образотворчого мистецтва, дизайну та методики їх навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Исторические предпосылки формирования архитектуры оборонительных храмов Тернопольской области в период со второй половины XVI - начала XVII века.

В статье рассматриваются культовые здания, построенные во второй половине XVI - первой половине XVII века на территории Тернопольской области. Доказано, что находясь в составе иностранных государств, Тернопольский край находился в эпицентре военных действий, здесь были сложные политические и социальные условия. Можно утверждать, что это было предпосылками, которые вызвали к жизни особый тип сакральных сооружений - оборонных храмов независимо от конфессиональной

принадлежности. На территории области находим фортифицированных костелы, церкви, синагоги и монастыри.

Ключевые слова: оборонительные храмы, фортификационные сооружения, сакральная архитектура.

Abstract

Diachok O. M., PhD arch., associate professor, Department of Fine Arts, Design and Methods of their Teaching, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University.

Historical prerequisites for the formation of the defence architecture of the temples of Ternopil's region in the period from the second half of XVI-early XVII century.

The article discusses religious buildings, built in the second half of XVI-first half of XVII century on the territory of the Ternopil's region. Investigated, that most built at this time temples, had defensive function. The goal of the study is to determine the role of the social and political factors in the process of forming of the defence churches. In times of Kievan Rus the territory of modern Ternopil region was part of the mighty Ancient Ukrainian State and worked for the defense of its western borders. It is therefore not surprising that all, without exception, settlements of Ternopil region were inherent defensive functions.

In the period between the second half of XVI – the beginning of the XVII century on the territory of the region built a large number of defence temples that have survived to the present. Most of them, for its long history, underwent reconstructions, but the defensive traits in them can be easily traced.

While in the composition of the foreign States, Ternopil region located in the centre of military actions, there were challenging the political and social conditions. One could argue that it has caused to the life of a special type of sacral buildings – the defence churches regardless of their denominational affiliation. On the territory of the region we can find the defensive churches, synagogues and monasteries.

The defensive nature we can see in the ancient temples of Ternopil (Nadstavna Church and the Cathedral of the Nativity), in the Church of the Nativity of the Blessed Virgin in Berezhany, in assumption Church, in Church and Synagogue in Pidhaytsi, in the Church of St. Nicholas village Yazlovets Buchach district, in the Church of St George, village Kasperivtsi, Zalishchytskiy region and many others. Like all defensive temples of Western Ukraine, they have a long and complicated history, were at the centre of political and social conflicts.

Thus, the article impact traces the impact of the historical conditions for the formation of sacral architecture of the temples in the territory of Ternopil's region in the period from the second half of XVI-early XVII century.

Keywords: defensive temples, fortifications, sacral architecture.